

מפי כהן

שיעורו השבועי של

מו"ר הרב שמעון כהן שליט"א

פרקי תפילה

מצוה לרוץ לבית הכנסת

ראשי פרקים:

יציאה במתינות וכניסה בזריזות ✦ בית התפילה הוא המנוחה ✦ כדי לזכות לידיעת ה' דרושה הקדמה והכנה ✦ להיות מעשרה ראשונים ✦ להראות לאחרים שעושה את המצוה בחשק וברצון ✦ בכל הדרך יש לרוץ או רק בהיותו סמוך ✦ כמה קשה היציאה מהקודש ✦ פשר השינוי בין הרישא לסיפא ✦ כמה גדול כוחו של מי שרץ לדבר מצוה ✦ להדרז אך לא להפריז

שהיו מקריבין בהם הקרבנות ומתפללין בהם נקראים מנוחה ונחלה".

בחיוו של האדם קיימים רגשות שונים, יש רגעים של טורח ומעמסה ויש רגעים של שלוה ומנוחה. המקום הרוחני שבו האדם נמצא, קובע את אופי רגשותיו. כשאדם ממהר לצאת מבית הכנסת, הוא מראה בכך שבית הכנסת עבורו הוא מקום 'טורח ומעמסה' והיציאה החוצה היא עבורו ה'מנוחה', על אף שהיפך הוא הנכון, המנוחה האמיתית היא בתוך בית הכנסת ולא ברחבה, "ויש לו לשמוח בישיבתו בה".

בית הכנסת הוא מקום של שלווה נפש. העולם בחוץ יכול לרעוש ולגעוש, "מסביב יהום הסער", והיהודי, כשהוא עומד לפני בוראו בבית הכנסת ונושא תפילה, הוא רגוע ושלו, מלא בתחושת יציבות וצלילות הדעת, ובוטח בטוב ה' ובישועתו.

כדי לזכות לידיעת ה' דרושה הקדמה והכנה

ממשיך רבנו יונה:

"אבל בדעייל מצוה למירהט, שנאמר: 'ונדעה נרדפה לדעת את ה'". כלומר כשנרדפה נזכה לידיעה שכל הדברים צריכין הקדמות, והרדיפה בכאן היא הקדמה, שמתוך חשקו ותאוותו הוא הולך במרוצה, ומזה יבוא אל הידיעה".

כדי לזכות לידיעת ה' דרושה הקדמה והכנה, וזאת על ידי ריצה ורדיפה. כשאדם מעורר את חשקו ותאוותו לדבר מצוה על ידי ריצה ורדיפה, הוא זוכה לדעת ה'".

כדי לשמוח במצוה ולקיימה על כל פרטיה ודקדוקיה דרושה הכנה ראויה. כשאדם משקיע מאמץ וטורח במצוה, הוא שמח בה. כשאדם יוצא לעיר, לשוק ארבעת המינים, ועובר מדוכן לדוכן ובוחר בקפידה מינים מהודרים, כשהוא מגיע למצוות

יציאה במתינות וכניסה בזריזות

הגמרא בברכות¹ אומרת:

"אמר רבי חלבו אמר רב הונא: היוצא מבית הכנסת, אל יפסיע פסיעה גסה.

אמר אב"י: לא אמרן אלא למיפק, אבל למיעל - מצוה למרהט, שנאמר: 'נרדפה לדעת את ה'".

היציאה מבית הכנסת צריכה להיות במתינות ולא במרוצה, ואילו הכניסה צריכה להיות בזריזות ובשמחה.

על אופן היציאה כותב רש"י שם:

"אל יפסיע פסיעה גסה - לפי שמראה בעצמו שעייב בית הכנסת דומה עליו כמשוי".

כשאדם מגדיל פסיעותיו ומזדרז לצאת מבית הכנסת, הוא מראה בכך שהשהות בבית הכנסת מעיקה עליו וגורמת לו מעמסה, והוא רק מחכה לרגע שבו יוכל לצאת מבית הכנסת.

בית התפילה הוא המנוחה

בטעם הדבר כתב רבנו יונה² דברים נפלאים, וזו לשונו:

"היוצא מבית הכנסת אל יפסיע פסיעה גסה. הטעם מפני שנראה כמי שיוצא מן הטורח אל המנוחה והוא הפך שבית הכנסת הוא בית התפילה היא המנוחה ויש לו לשמוח בשיבתו בה. וכן אמרו ז"ל (מגילה י"ע"א): 'כי לא באתם עד עתה אל המנוחה ואל הנחלה' - 'מנוחה' זה שילה, 'נחלה' זה ירושלים. הנה שהמקומות

¹ ברכות ו"ב.

² רבנו יונה ברכות ג"ב.

"ועיין ב'פרישה' שכתב, דעיקר הריצה יהיה כשבא סמוך לבית הכנסת, דשם מינכר הוא שעושה לשם מצוות בית הכנסת".

צריך שיהיה ניכר שריצתו היא למצוות התפילה ולא לדבר אחר. אם דין זה נוגע לאדם המתפלל ולא לאחרים, לא היה צורך בכך שהדבר יהיה ניכר לאחרים.

בכל הדרך יש לרוץ או רק בהיותו סמוך

הדין אם דין זה נוגע לאדם המתפלל או לאחרים הרואים אותו, נידון על ידי הרב יעקב חיים סופר⁷ ב"כף החיים"⁸, וכן כתב:

"מצוה לרוץ כשהולך לבית הכנסת וכו'. מצאתי כתוב בספר היראה לרבנו יונה (דף לט ע"ב), וזו לשונו: וילך לבית הכנסת ובבואו סמוך לבית הכנסת ימהר פעמיו כמו שכתוב: 'בבית אלקים נהלך ברגש'. עכ"ל.

משמע דווקא כשהוא סמוך לבית הכנסת מצוה עליו לרוץ, והכי מסתבר דקודם לכן אינו נראה שמתכוון לשם מצוות בית הכנסת (פרישה אות טז), אבל הכנסת הגדולה בהגהות הטור כתב דפשוטא דמילתא משמע, דמשעה שיוצא מפתח ביתו צריך לרוץ. ומה שכתב ר"י בספר היראה, דבבואו סמוך לבית הכנסת ימהר פעמיו, פירש דבריו בעל 'שתי ידות' (באצבע דרך חיים דף צט), שבכל הדרך יש לו לרוץ ובבואו סמוך לבית הכנסת ימהר יותר. עכ"ד...

וכן נראה עיקר, דהריצה אינה בשביל הרואים כדי שנאמר מקודם אינו נראה, אלא בשביל עצמו כדי שיעשה המצוה בזריזות, ואם כן מתחילת עשייתה צריך שתעשה בזריזות".

נמצאנו למדים, שקיימת מחלוקת אחרונים בדבר. לפי הפרישה צריך שתהיה זריזותו של המתפלל ניכרת לזולת, ואילו לפי ה"כנסת הגדולה" בהגהות הטור, אין צורך שזריזותו תהיה ניכרת,

⁷ הרב יעקב חיים סופר (בעל "כף החיים") (בגדד-ירושלים), התרכ"ז-ה'תרצ"ט - מגדולי פוסקי ההלכה, מחבר סדרת ספרי "כף החיים". למד תורה וכתובת סת"ם אצל אביו. נתחנך בישיבת "מדרש בית זלכה" תחת השפעת ראש הישיבה הרב עבדאללה סומך, ולמד בין היתר אצל רבי אלישע דנגור חכם באשי וראב"ד בגדד. כמו כן הושפע בלימוד תורה וקבלה מרבי יוסף חיים, בעל ה"בן איש חי", ואף הוסמך על-ידו למו"צ. לפרנסתו התעסק כסופר סת"ם, ומכאן שם משפחתו "סופר". בשנת התרס"ד עלה לארץ ישראל יחד עם חבריו הרבנים יחזקאל עזרא רחמים וצדקה חוצין, גר בירושלים בשכונת בית ישראל ולמד בישיבת המקובלים "בית אל". הקים יחד עם רבנים יוצאי בגדד את בית הכנסת "שושנים לדוד" בשכונת בית ישראל, בו היה דורש בשבתות וימים טובים, ובעליה קטנה מעל בית הכנסת למד וחיבר את ספריו. מאוחר יותר הצטרף ללומדי הקבלה בישיבת "רחובות הנהר", שם היה תלמיד חבר לרב חיים שאול הכהן דוויק (השד"ה). במשך קרוב לארבעים שנה, החל מהיותו כבן שלושים עד פטירתו, עסק בכתיבת והדפסת חיבורו המפורסם "כף החיים" על השולחן ערוך (שמונה כרכים על חלק אורח חיים וכרך אחד על יורה דעה). לאחר פטירתו, הספיק בנו רבי משה סופר להכין כרך נוסף על יורה דעה מתוך כתב-ידו, אך כתיבת כרך זה נקטעה עם פטירת הבן והושלמה על ידי הראשון לציון, הרב עובדיה יוסף. חיבר ספרים רבים, בהם: "כף החיים" (י' חלקים) - פסקי הלכות על כל שולחן ערוך אורח חיים, ושולחן ערוך יורה דעה עד סוף סימן קיט, "קול יעקב" - על הלכות סת"ם, "חיים עד העולם" - דרשות וביאורים לסיומי מסכתות הש"ס, "יגל יעקב" - דרשות על סדר פרשת השבוע, "ישמח ישראל" (ב' חלקים) - דרשות על סדר פרשת השבוע, "חוקי חיים" - דרשות בציבור באירועים שונים.

⁸ כף החיים הלכות תפילה סימן צ, אות פו.

הנטילה, הוא לוקח את ארבעת המינים שלו בשמחה ומנענע אותם בהתלהבות גדולה.

לעולם, הפעולה המקדימה מייצרת את העמדה הנפשית של האדם כלפי הדבר. כשאדם אומר למוכר: תביא לי מה שיש, לא משנה לי מה, היחס שלו אל המצוה הוא בהתאם.

כשאדם קונה אתרוג לארבעת המינים, הוא עובר מחנות לחנות ומדוכן לדוכן, הוא משקיע בזה מאמצים, הוא משקיע כסף וזמן, על אף שהמצוה עצמה מתקיימת ברגע קל, "מדאגבהיה - נפק ביה"³. אבל החיפוש והטרחה מביאים אותו לקיום המצוה באופן היותר שלם.

במצוות התפילה, ההקדמה היא עצם המוכנות הנפשית של האדם. וכשקיימת מוכנות נפשית, רגליו של האדם נושאות אותו לבית הכנסת בריצה.

להיות מעשרה ראשונים

דברי הגמרא מובאים להלכה ברמב"ם⁴, וזו לשונו:

"מצוה לרוץ לבית הכנסת, שנאמר: 'ונדעה נרדפה לדעת את ה', וכשיצא מבית הכנסת אל יפסיע פסיעה גסה, אלא ילך מעט מעט".

ב"הגהות מימוניות" על הרמב"ם שם מוזכרים בהקשר זה דברי חז"ל במקום אחר, וזו לשונו:

"בפרק שלושה שאכלו אמר רבי יהושע בן לוי: לעולם יקדים אדם לבית הכנסת כדי שימנה עם 'ראשונים כו', עד שאפילו ק' באים אחריו נוטל שכר כולם".

לפי ה"הגהות מימוניות", משמעות הריצה לבית הכנסת איננה בקצב ההגעה אלא בזמן ההגעה. ואם כבר הגיעו עשרה לבית הכנסת, נראה שאין משמעות לריצתו.

כשיש עשרה אנשים, יש השראת שכינה, ומי שזוכה להימנות בין העשרה הראשונים זוכה לקבל פני שכינה.

להראות לאחרים שעושה את המצוה בחשק וברצון

ב"ערוך השולחן"⁵ מובא דין זה בזו הלשון:

"מצוה לרוץ לבית הכנסת, דבזה מראה שעושה המצוה בחשק ורצון נמרץ, וכן לכל דבר מצוה, שנאמר: 'נרדפה לדעת את ה' (הושע ו, ג)".

מלשונו נראה, שדין זה נועד להראות לאחרים שעושה את המצוה בחשק וברצון. וכך משמע גם מדברי ה"פרישה" המובאים ב"משנה ברורה"⁶:

³ סוכה מב ע"א.

⁴ רמב"ם הלכות תפילה ח, ב.

⁵ ערוך השולחן אורח חיים סימן צ, טז.

⁶ משנה ברורה סימן צ, סק"מ.

פשר השינוי בין הרישא לסיפא

גדרים נוספים בדין זה אנו לומדים מדברי רבי יחזקאל לנדא¹¹ בצל"ח¹², שם כתב:

"אבל למיעל מצוה למרהט. יש לדקדק, הרי בצד האיסור למיפק, קאמר פסיעה גסה, ואם כן הוה ליה לאביי גם כן לומר, אבל למיעל מצוה לפסוע פסיעה גסה."

בדברי הבבלי שבהם פתחנו, מבואר שאסור לפסוע פסיעה גסה ביציאה מבית הכנסת, ומצופה היה שבהמשך יהיה כתוב, שבדרכו לבית הכנסת מצוה לפסוע פסיעה גסה, אך משום מה שינתה הגמרא וכתבה, שבדרכו לבית הכנסת מצוה 'למרהט', לרוץ. מה פשר השינוי?

משיב הצל"ח:

"וחשבתי בדעתי, דלרוץ הוא יותר מפסיעה גסה, וקמשמע לך בכל צד רבותא, דלמיפק לא מיבעיא דלרוץ אסור, אלא אפילו פסיעה גסה גם כן אסור, ולמיעל נקיט רבותא דאפילו לרוץ הוא מצוה."

פשוט הדבר שאסור לרוץ כשיצאים מבית הכנסת, והגמרא מחדשת שאפילו פסיעה גסה אסורה. ובדרכו לבית הכנסת, המצוה אינה רק לפסוע בפסיעה גסה לבית הכנסת אלא אף להגביר יותר את המהירות ולרוץ.

כמה גדול כוחו של מי שרץ לדבר מצוה

בספר "כללי המצוות"¹³ כתב רבי יוסף גיקטיליה¹⁴:

¹¹ רבי יחזקאל סג"ל לנדא (בעל ה"נודע ביהודה") (פולין, אוקראינה-פראג שבצ'כיה), התע"ד-התקנ"ג - רבי יחזקאל לנדא (אפטא שבפולין-פראג), התע"ד-התקנ"ג - רבה של העיר פראג, ומגדולי פוסקי ההלכה בדורו ובדורות האחרונים בכלל. נודע בכינויו ה"נודע ביהודה" וה"צל"ח על שם ספריו. בן למשפחת לנדו המיוחסת לרש"י. בילדותו למד עם אביו, וכבר בתקופה זו פלפל בתורה עם רבה של אפטא, רבי משה יעקב. עד גיל אחת עשרה למד אצל רבי יצחק אייזיק סג"ל מלודמיר, ובגיל בר מצוה נסע ללמוד בקלוז'ו בברודי. בהיותו בן עשרים התמנה כאב"ד באחד מארבעת בתי הדין שפעלו בעיר ברודי ולאחר כעשר שנים התמנה כרב ואב"ד של יאמפול, יסד שם ישיבה שמשכה תלמידים רבים והחל להתפרסם כפוסק הלכה. בשנת התקט"ו קיבל את הרבנות בקהילת פראג, וכיהן בתפקיד זה עד מותו. בשנת התקל"ב (פראג שרפה ששרפה את ביתו יחד עם כתביו. לאחר מכן החל לפרסם את חידושיו בשם "ציון לנפש חיה" (צל"ח), על שם אמו מרת חיה, וכן פסקים בהלכה בשם "נודע ביהודה", על שם אביו, רבי יהודה. ספרים נוספים שחיבר הם: "מראה יחזקאל" - הגהות על הש"ס, "דגול מרבבה" - הגהות על השולחן ערוך, "אהבת ציון" - דרשות בהלכה, דורש לציון" - דרשות בהלכה, "דרושי הצל"ח" - דרשות באגדה.

¹² צל"ח ברכות ו ע"ב.

¹³ כללי המצוות ערך רץ.

¹⁴ רבי יוסף גיקטיליה (ספרד), ה"ח-הס"ה - מגדולי המקובלים בספרד. תלמידו של רבי אברהם אבולעפיה, שאמר עליו בספרו "אוצר עדן הגנוז": "הוא בלא ספק הצליח הצלחה מופלאה במה שלמד לפני, והוסיף מכוח ומדעתו וה' היה עמו". בהיותו כבן עשרים וארבע חיבר את ספרו "גנת אגוז" העוסק בגימטריות וצירופי שמות קבליים. ספרו "שערי אורה" נחשב אצל המקובלים לאחד מספרי היסוד בחכמת הנסתר, ומפורסם שהאר"י אמר על ספר זה כי הוא המפתח לכל תורת הסוד. רבי חיים מוולוז'ין, תלמידו הגדול של הגר"א, התבטא פעם ואמר, שעל מנת לצאת ידי חובת תורת הקבלה, יש ללמוד את ספר הזוהר ואת ספר שערי אורה. ספרו "שערי אורה" מבאר את השמות האלקיים דרך הספירות. חיבר ספרים נוספים, ובהם: "צפנת פענח" על הגדה של פסח, "גנת אגוז", "ספר שערי צדק", "ספר הקיבוד",

לכן עליו לרוץ משעה שיוצא מפתח ביתו, ולא רק בסמוך לבית הכנסת.

כמה קשה היציאה מהקודש

בירושלמי במסכת ברכות⁹ כתוב:

"רב חונא אמר: זה שהוא הולך לבית הכנסת, צריך להקל את רגליו. מה טעם? נדעה נרדפה לדעת את ה" (הושע ו, ג).

וכשהוא יוצא צריך להלך קימעה. מה טעם? כי אתה צעדי תספור' (איוב יד, טז).

כשיהודי הולך לבית הכנסת עליו להיות קל רגליים, וכשהוא יוצא מבית הכנסת, הצעדים שלו צריכים להיות ספורים ומדודים, קמעא קמעא.

ה"עלי תמר"¹⁰ על הירושלמי מבאר את הדברים בלשון נפלאה, וכה דבריו:

"וכשהוא יוצא צריך להלך קמעה - כדי להבליט כמה קשה לו היציאה מהקודש, שנאמר: 'ואת צעדי תספור'. כלומר שהוא מקבל שכר פסיעות לפי סכום הפסיעות שלו. אף שבהילוך בינוני סכום הפסיעות מועטים, סופרים לו את הפסיעות שלו ומקבל שכר על כל פסיעה ופסיעה, וכמו שכתוב בסוטה (כב ע"א), דאמר רבי יוחנן: למדנו קיבול שכר מאלמנה, דהיא אלמנה דהוה בי כנישתא בשיבכותיה, כל יומא הוה אתיא ומצלי ביה מדרשיה דרבי יוחנן. אמר לה: בתי, לא בית הכנסת בשיבכותך [הרי יש בית כנסת בסמוך לביתך, ומדוע את באה להתפלל בבית מדרשי, המרוחק ממקומך]? אמרה לו: רבי, ולא שכר פסיעות יש לי, כי גדול שכר הידור מצוה וחיוב מצוה ממצוות זריזין, וכמו שכתוב בשו"ת תרומת הדשן (סימן לה), עיין שם.

ואף ששאר בני אדם הולכים בבית הכנסת הסמוך וממילא סכום הפסיעות קטן, הרי כתיב: 'ואת צעדי תספור', לשם הידור וחיוב מצוה, ומקבלת שכר פסיעות שלה, ושכר הפסיעות היה מגיע לה מפני שהיתה מהדרת להתפלל בבית הכנסת של רבי יוחנן, שאין לך חיוב והידור מצוה גדול מזה."

אותה אישה שהיה לה בית כנסת סמוך לביתה, עשתה דרכה עד בית הכנסת של רבי יוחנן, כדי להדר במצוה ולהרוויח שכר פסיעות. ה"עלי תמר" לומד ממעשה האלמנה ומדברי רבי חונא בירושלמי לימוד נפלא, שלא רק על הליכה לבית הכנסת רחוק מקבלים שכר פסיעות, אלא גם על יציאה מתונה שנועדה להבליט כמה קשה לו לצאת מן הקודש, מקבלים שכר פסיעות.

⁹ ירושלמי ברכות פ"ה ה"א.

¹⁰ הרב יששכר תמר (פולין-ירושלים), התרנ"ו-התשמ"ב - למד בישיבות בפולין ובגליציה, וכשפרצה מלחמת העולם הראשונה עבר לגרמניה ואנגליה ושימש שם רב בכמה קהילות. בשנת התרצ"ג עלה ארצה, ושימש כרב בתל אביב. מילדותו חיבב את התלמוד הירושלמי, ובמשך השנים כתב עליו הערות ופירושים רבים, שהצטברו לפירוש מקיף בשם 'עלי תמר'. למעשה אין מדובר על פירוש רציף, אלא על לקט נרחב מאוד של הערות מכל הסוגים - למדניות, הלכתיות, היסטוריות, לשוניות וגם מחקריות, כסדר הדפים, על כל מסכתות הירושלמי. הכרך הראשון של 'עלי תמר' יצא לאור בחייו בשנת התשל"ט, ושישה כרכים נוספים יצאו לאור אחרי פטירתו.

כדי לא לפספס ומזדרז בדרכו. כך צריכה להיות ההרגשה גם כשמדובר בדבר מצוה, אנחנו רוצים להגיע ראשונים כדי לא לפספס.

להזדרז אך לא להפריז

נסיים בדברי מרן החיד"א¹⁵ בספרו "מורה באצבע"¹⁶, שכתב:

"יזדרז מאד לילך לבית הכנסת, וירוץ בהליכת בית הכנסת (ברכות ו ע"א), והכל בישוב, שלא יכשיל רואיו שילעיגו עליו וקורא לו שם חסיד שוטה".

ההדרכה הנכונה היא, להזדרז ולרוץ לבית הכנסת, אך אין להפריז בכך, אלא לנהוג באופן שלא ילעיגו עליו ויחשבו שהוא 'חסיד שוטה'.

יתן ה' ונזכה להיות מהזרזים והרצים לדבר מצוה, ומתוך כך נזכה לקבל פני שכינה ולדעת את ה'.

"לעולם ירוץ אדם לדבר מצוה כמי שהולך במהירות לקבל דבר שהוא חושק וחפץ בו עד מאד ורוץ לקראתו לקבלו בשמחה, ועל הדא תנן באבות (אבות פ"ד, מ"ב): בן עזאי אומר: הוי רץ למצוה קלה ובורח מן העבירה. ובברכות פרק קמא (ברכות ו ע"ב): אמר רבי זירא: אגרא דפרקא ריהטא.

בא וראה כמה הוא כח הרץ לדבר מצוה, שהרי שבת שהיא חמורה ואסור לרוץ בה, אם הוצרך אדם לרוץ לדבר מצוה רץ ואפילו בשבת...

וכמו שראוי לו לאדם לרוץ לקראת עשיית המצוה לעשותה, כך מאחר שהשלים המצוה, אל ימהר לרוץ, אלא ילך בנחת כמי שנפטר בקושי מן הדבר שהוא אוהב וחושק, ועל הדא גרסינן בברכות פרק קמא (שם): אמר רבי חלבו אמר רב הונא: היוצא מבית הכנסת אל יפסיע פסיעה גסה. אמר אביי: לא אמרן אלא למיפק, אבל למיעל, כל שכן דיפסע, שנאמר: 'ונדעה נרדפה לדעת את ה'".

כשאדם הולך לשמחה שציפה לה וחיכה לה, הוא יוצא מוקדם

¹⁵ רבי חיים יוסף דוד אזולאי (מרן החיד"א) (ירושלים-ליוורנו, איטליה), התפ"ז-התקס"ו - מגדולי הפוסקים, רב ומקובל. למד בישיבתו של רבי חיים בן עטר והיה תלמידם של חכמי ירושלים, בהם הדיין רבי יונה נבון והמקובל רבי דוד חזן. מצעירותו ניחן ביכולת דרשנית, בכישרון כתיבה ובנמרצות רבה. בגיל שבע עשרה החל בכתיבת ספרו הראשון. בזכות אישיותו המיוחדת התמנה על ידי קהילת חברון כשליח (שד"ר) לקהילות היהודים בערי מערב אירופה כדי לאסוף תרומות עבור יהודי חברון. לצד אישיותו המיוחדת, היה חיד"א בעל הופעה חיצונית מרשימה, ומבין כל השליחים, בני דורו, שיצאו מארץ ישראל לתפוצות, היה החיד"א השליח המפורסם ביותר, שהגדיל והאדיר את שמה של ארץ ישראל ונלחם מלחמת כבודה. כתב עשרות ספרים במגוון תחומים: תלמוד, הלכה, פרשנות - ובכלל זה פרשנות מקרא, קבלה, עיונים בתפילה, ביבליוגרפיה ותיעוד של כתבי יד ועוד.

¹⁶ מורה באצבע סימן ג, טו.

"ספר החשמל", "סוד הנחש", "כללי המצוות - ביאור כללי המצוות ומעלתם בהלכה ובאגדה", "ספר המשלים" - דברי מוסר.